

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

Α΄ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΟΛΟΡΟΥ ΑΛΙΜΟΥΣΙΟΣ

Τα βιογραφικά

ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΟΛΟΡΟΥ, Αθηναίου από τον δήμο Αλιμούντα, που είχε ποικίλες σχέσεις με τη Θράκη, ο Θουκυδίδης βιογραφικά γεννήθηκε, ανατράφηκε και ενηλικιώθηκε την εποχή της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όμως οι σχέσεις του με την πόλη διαταράχθηκαν, όταν εξορίστηκε, στα 424 π.Χ., επειδή, ως στρατηγός, απέτυχε ν' αντιμετωπίσει το εκστρατευτικό σώμα του Λακεδαιμόνιου Βρασίδα στις ακτές της Θράκης (Αμφίπολη). Αποσύρθηκε τότε στα κτήματά του, στην τοποθεσία Σκαπή Ύλη του Παγγαίου, όπου αφιερώθηκε στη συγγραφή του ιστορικού του έργου. Όποτε το έκρινε απαραίτητο, επιχειρούσε από κεί, ταξίδια στους τόπους των σημαντικών πολεμικών γεγονότων, που αποτελούσαν αντικείμενο της ιστορίας του. Γύρισε από την εξορία μόνο μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.), μετά την υποταγή της Αθήνας στη Σπάρτη. Λίγα χρόνια αργότερα (ανάμεσα στα 400 και τα 396 π.Χ.) πέθανε στη γενέτειρα πόλη.

Η διαμόρφωση του πνευματικού του κόσμου

Μέσα στις μοναδικές για τον αρχαίο κόσμο οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες που εξασφάλιζε η Αθήνα του Περικλή στους πολίτες της, ο Θουκυδίδης αφομοίωσε δημιουργικά την πνευματική κληρονομιά του παρελθόντος, προπάντων όμως την πολιτιστική έκρηξη της περίκλειας εποχής (αττική τραγωδία, ηροδότεια ιστοριογραφία, αρχαιοελληνικός διαφωτισμός, όπως τον εξέφρασαν οι μεγάλοι σοφιστές).

Το ιστορικό του έργο:

α) Περιεχόμενο

Καρπός των σπάνιων πνευματικών του χαρισμάτων και της αναστροφής του με το διανοητικό περιβάλλον της εποχής του ήταν ένα από τα σημαντικότερα έργα της ανθρώπινης πνευματικής δημιουργίας, η αποτελούμενη από οκτώ βιβλία Ιστορία του. Στο έργο αυτό πραγματεύτηκε ο Θουκυδίδης ένα σημαντικότατο για τον αρχαιοελληνικό κόσμο ιστορικό γεγονός, τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.). Βέβαια η ιστορική του αφήγηση καλύπτει και την πριν από την έναρξη του πολέμου πεντηκονταετία, αφού, για να ερμηνευτεί η σύγκρουση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, ο ιστορικός θεώρησε ότι ήταν απαραίτητη η αναφορά της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας και της ανάδειξής της σε ηγετική δύναμη του ελληνικού κόσμου έτσι, αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων από το 479 π.Χ. (εκδίωξη των Περσών από τη Σηστό) - κι έτσι ο Θουκυδίδης παίρνει τη σκυτάλη της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ακριβώς με αυτό το γεγονός κλείνει την αφήγηση των Μηδικών της δικής του Ιστορίας. Αντίθετα, η εξιστόρηση του Θουκυδίδη δε φτάνει ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά διακόπτεται απότομα με τα γεγονότα του 411 π.Χ., προφανώς επειδή ο θάνατος δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο του. Τη συνέχεια της εξέλιξης των γεγονότων θα δώσει ο τρίτος ιστορικός της κλασικής εποχής, ο Ξενοφών, στα Ελληνικά του.

β) Σκοποθεσία

Φιλοδοξία του Θουκυδίδη, όταν προγραμματίζει τη συγγραφή της Ιστορίας του, δεν ήταν απλώς η αντικειμενική και ολοκληρωμένη αφήγηση των γεγονότων ενός μεγάλου πολέμου, αλλά η δημιουργία και κληροδότηση στην ανθρωπότητα ενός έργου με διαχρονική αξία, ενός κτήματος έσσει. Κι αυτό, επειδή πίστευε ότι η ανθρώπινη φύση δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά κι έτσι, αν με τη μελέτη του έργου του ο αναγνώστης διδαχτεί ποια αποτελέσματα έχουν οι συγκεκριμένες αντιδράσεις που εκδηλώνει ο άνθρωπος εξαιτίας των μεταβολών των καταστάσεων, θα καταστεί ικανός ν' αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη επιτυχία ανάλογες καταστάσεις στο μέλλον.

γ) Χαρακτηριστικές αρετές

Η φιλοδοξία του αυτή υπηρετήθηκε αποτελεσματικά από την αυστηρή επιστημονική μέθοδο που ο ίδιος ο Θουκυδίδης εγκαινίασε και εφάρμοσε με συνέπεια, την αμεροληψία, την αίσθηση των σχέσεων ανάμεσα σε αιτίες και αποτελέσματα των γεγονότων, από την ικανότητα διείσδυσης στη βαθύτερη έννοια θεμάτων πολιτικής και, επίσης, από το πυκνό, άμεσο, αλλά και γραφικό ύφος του.

Β' Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ 431 π.Χ.

Εισαγωγικά

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ της Ιστορίας του, μετά το τέλος, των πολεμικών γεγονότων του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει τον λόγο που εκφώνησε ο Περικλής στον Κεραμεικό, για να τιμήσει τους νεκρούς των μαχών, τον Επιτάφιο του. Το μοναδικό σε παιδευτική σημασία περιεχόμενο του λόγου αυτού και η μνημειακή λογοτεχνική μορφή του δικαιολογούν απόλυτα τον θαυμασμό που έχει προκαλέσει από την εποχή που γράφηκε ως σήμερα. Όμως πώς θα δικαιολογήσουμε τη θέση του μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, την Ιστορία του, αφού αυτός δεν αποτελεί ιστορική αφήγηση, αλλά είναι κείμενο ρητορικό και μάλιστα το περιεχόμενο του πολύ λίγη σχέση έχει με τα γεγονότα που τον πλασιώνουν; Για να κατανοήσουμε τη θέση και τη λειτουργία του Επιταφίου μέσα στην Ιστορία του Θουκυδίδη, χρήσιμο είναι να δούμε προηγουμένως τη δομή του έργου αυτού και, ιδιαίτερα, ό,τι αφορά στην παρουσία ρητορικών κειμένων μέσα σ' αυτό.

Η ρητορική στην αρχαία Ελλάδα

Για την έννοια, τη γένεση και την εξέλιξη της ρητορικής στην αρχαία Ελλάδα έχει γίνει λόγος σε προηγούμενη τάξη. Εδώ χρειάζεται μόνο να επαναλάβουμε:

α) Ότι ο ρητορικός λόγος είναι το αποτέλεσμα της τεχνικής επεξεργασίας μιας έμφυτης ικανότητας, που ο άνθρωπος άσκησε από τη στιγμή που παρουσιάστηκαν ανάγκες στις οποίες ανταποκρίνεται η τέχνη αυτή (κυρίως να πείσει).

β) Ότι, ανάλογα με τον ρόλο που χρειάζονταν κάθε φορά να παίξουν, οι ρητορικοί λόγοι χωρίστηκαν σε είδη: σε δικανικούς (για διαφορές που λύνονταν στα δικαστήρια), σε συμβουλευτικούς (που απαγγέλλονταν σε συγκεντρώσεις για τη λήψη σοβαρών αποφάσεων που αφορούσαν στην πόλη) και σε επιδεικτικούς (που λάμπρυναν μια σημαντική εορταστική εκδήλωση).

γ) Ότι οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τον 5ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα (δημοκρατικό πολίτευμα, πλούσιες και ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες) ευνόησαν σε τέτοιο σημείο την άνθηση της ρητορικής στην πόλη αυτή, ώστε εκεί να διδάσκουν οι σημαντικότεροι ρητοροδιδάσκαλοι και στο τέλος η ρητορική να γίνει κατεξοχήν αττική τέχνη, και

δ) Ότι η έντεχνη ρητορική είναι δημιούργημα προπάντων των σοφιστών, οι οποίοι διαμόρφωσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της, πριν τη διδάξουν στην Αθήνα, και πλούτισαν το περιεχόμενο του ρητορικού λόγου με τις πνευματικές κατακτήσεις στις οποίες είχαν φτάσει. Μαθητής σοφιστών ο Θουκυδίδης, πώς ήταν δυνατό να μην αξιοποιήσει στο έργο του ένα τόσο δραστικό όργανο, που τον χειρισμό του τον είχε διδαχτεί από τους δασκάλους του;

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη

Ο Θουκυδίδης καταχώρισε τις δημηγορίες μέσα στο ιστορικό του έργο ως αναπόσπαστο τμήμα του, γιατί - όπως και πολλοί σύγχρονοι του - πίστευε ότι με την παρουσία τους φωτίζονται οι αιτίες των πολιτικών γεγονότων και οι συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων.

α) Διάκριση από τα αφηγηματικά μέρη

Έτσι διαμορφώθηκε το έργο του Θουκυδίδη με μια ιδιότυπη για μάς μορφή: αποτελείται α) από μέρη αφηγηματικά και β) από δημηγορίες. Των πρώτων η παρουσία είναι αυτονόητη: με αυτά ο συγγραφέας ιστορεί τα γεγονότα και, σπανιότερα, διατυπώνει κρίσεις γι' αυτά. Οι δημηγορίες είναι ομιλίες βασιλιάδων, πολιτικών ηγετών, στρατηγών πριν από σημαντικά γεγονότα, στα οποία αυτοί παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Έχουν όμως θέση αυτές ανάμεσα στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων;

β) Η λειτουργία τους μέσα στο έργο

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, πρέπει να επαναλάβουμε ότι ο Θουκυδίδης με την ιστορία του θέλησε να γράψει ένα μεταμφιεσμένο εγχειρίδιο πολιτικής θεωρίας. Ότι δεν θα έγραφε την ιστορία του, αν ήταν (με την αφήγηση) μόνο να καταγράψει τα γεγονότα της εποχής του ή να τέρψει τους αναγνώστες. Αντίθετα φιλοδοξία του ήταν να καταστεί το έργο του «κτήμα ες αεί», πολύτιμος σύμβουλος των ανθρώπινων γενεών που θα ακολουθούσαν. Όμως η απλή παράθεση των γεγονότων, όσο αντικειμενική, πλήρης και παραστατική και αν είναι, δεν ικανοποιεί αυτή τη φιλοδοξία. Αυτή ικανοποιείται από τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, από την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης, από την ανίχνευση των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Λοιπόν, καταλληλότερο τρόπο για να εκθέσει μια κατάσταση ο Θουκυδίδης θεώρησε τις δημηγορίες, όπου έκλεισε την ιστορική και πολιτική σκέψη του. Μέσα σ' αυτές, ο αναγνώστης θα βρει τα σπουδαιότερα επιχειρήματα, κίνητρα, συναισθηματικές παρορμήσεις που δικαιολογούν την απόφαση που κάθε φορά πάρθηκε, καθώς και την προσπάθεια να προβλεφθούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Είναι βέβαιο ότι τη μορφή των λόγων αυτών την έδωσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης· ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι κρατήθηκε όσο πιο κοντά μπορούσε στο συνολικό νόημα των πραγματικά ειπωμένων, συμπληρώνοντας τα¹. Δηλαδή ο Θουκυδίδης υπέβαλε τις δημηγορίες των αγορητών του στην ακόλουθη επεξεργασία: αφαιρούσε το μερικό και το περιστασιακό και τόνιζε ό,τι γενικό και μονιμότερο υπήρχε στα γεγονότα· επίσης τις ενίσχυε με επιχειρήματα που διασαφηνίζουν τις θεμελιώδεις απόψεις του ρήτορα. Τα όσα λέει ένας αγορητής είναι εκείνα που, κατά τη γνώμη του Θουκυδίδη, επέβαλε η άποψη που υποστήριζε να πει - φυσικά έπαιρνε υπόψη και τον χαρακτήρα του ομιλητή και τις περιστάσεις. Έτσι οι ομιλητές αυτοί μας θυμίζουν ήρωες της τραγωδίας που μπροστά τους ορθώνεται το μέλλον δυσδιάκριτο· με τις ομιλίες τους αναδεικνύονται συνετοί ή ανόητοι. Μάλιστα, για να σχηματίσει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη ιδέα της κατάστασης, συχνά, κατά τη συνήθεια των σοφιστών και του Ευριπίδη, έχουμε «αγώνα λόγων»: π.χ. σαν αντίλογος στη σκληρή και αμείλικτη στάση που συμβουλεύει ο Κλέων να κρατήσουν οι Αθηναίοι απέναντι στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους έρχεται η δημηγορία του Διοδότου, που συμβουλεύει επιείκεια και μεγαλοψυχία. Έτσι οι δημηγορίες αυτές δεν απευθύνονται σε πραγματικούς ακροατές για να τους πείσουν, αλλά στους αναγνώστες, τους οποίους τοποθετούν στις καλύτερες κατά το δυνατό συνθήκες, ώστε να κρίνουν αντικειμενικά.

Μια λοιπόν από τις 40 περίπου δημηγορίες του Θουκυδίδη είναι και ο Επιτάφιος. Βέβαια μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο διαφορές ανάμεσα σ' αυτόν και τις υπόλοιπες, μια εξωτερική και μια εσωτερική. Δηλαδή, ενώ οι άλλες ανήκουν στους συμβουλευτικούς, ο Επιτάφιος είναι λόγος επιδεικτικός. Και, ενώ οι άλλες δημηγορίες αποτελούν ένα είδος εισαγωγής και απαραίτητο συμπλήρωμα των γεγονότων που ιστορούνται, ο Επιτάφιος τόσο λίγη σχέση έχει με την ιστορική αφήγηση που τον πλαισιώνει, ώστε καθώς τον διαβάζουμε σχεδόν ξεχνάμε τον πόλεμο. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές.

ii) Οι επιτάφιοι λόγοι στην αρχαία Αθήνα

α) Η παράδοση των επιταφίων λόγων

Οι επιτάφιοι λόγοι που εκφωνούνταν για να τιμηθούν οι νεκροί των μαχών είναι η απόληξη μιας παλαιότατης παράδοσης να τιμούν τον νεκρό πολεμιστή όχι μόνο ἔργω (με επίσημο τάφο, με κτερίσματα κτλ.) αλλά και λόγῳ (με εγκώμια, που μάλιστα πήραν και λογοτεχνική μορφή²). Η θεσμοθέτηση της συμπλήρωσης της γιορτής των Επιταφίων στην Αθήνα με εκφώνηση λόγου και η δημιουργία μιας ειδικής παράδοσης, καθώς καλλιεργήθηκε από ικανούς ρήτορες, είχε αποτέλεσμα ο επιτάφιος λόγος να πάρει κάποια σταθερή μορφή, που όλοι οι αγορητές ένωσαν την υποχρέωση να σεβαστούν. Καθώς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί πολύ πριν ο Περικλής εκφωνήσει τον Επιτάφιο του³, ο λόγος αυτός δεν αποτελεί μεμονωμένο κείμενο, αλλά εντάσσεται σε μια ρητορική παράδοση που

δημιουργήματά της εμφανίζονταν συχνά στον αθηναϊκό λαό, αφού, με τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε, συχνοί ήταν οι πόλεμοι, άρα συχνά γινόταν η γιορτή των Επιταφίων, αναπόσπαστο μέρος των οποίων θεωρήθηκε ο επιτάφιος λόγος.

β) Η δομή των επιταφίων

Έτσι ο λόγος αυτός απόκτησε σταθερή δομή (κάτι ανάλογο παρατηρούμε στην αττική τραγωδία), το περιεχόμενο και η μορφή του οριοθετήθηκαν. Από τους λίγους, αναλογικά, αττικούς επιταφίους που μας σώθηκαν⁴ και από σχετικές μαρτυρίες μπορούμε να περιγράψουμε τη δομή ενός επιταφίου ως εξής:

1. Προοίμιο.

2. Καταγωγή και πρόγονοι: **α)** εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων, **β)** ανατροφή και αγωγή των επιταφίων του αθηναϊκού λαού, **γ)** η φιλοπατρία, όπως εκδηλώθηκε στα πολεμικά κατορθώματα (μυθικά και ιστορικά) του αθηναϊκού παρελθόντος.

3. Οι προκείμενοι νεκροί, οι αρετές τους και οι πολεμικοί άθλοι τους.

4. Προτροπή για μίμηση στους νεότερους και παραμυθία (παρηγοριά) στους γονείς και τις χήρες των νεκρών.

5. Επίλογος.

Το σημαντικότερο μέρος, σε έκταση, ήταν το δεύτερο και ιδιαίτερα η τρίτη ενότητά του, όπου γινόταν διεξοδικό εγκώμιο των πολεμικών έργων των προγόνων. Η επιμονή αυτή εξηγείται από δυο λόγους: α) Από τον θαυμασμό των προγόνων, που τους θεωρούσαν αξεπέραστα πρότυπα αρετής, β) Το έργο των νεκρών που ο ρήτορας θέλει να τιμήσει παίρνει αξία, με το να εμφανίζεται ως αντάξια συνέχεια του αξιοθαύμαστου έργου των προγόνων. Έτσι η θυσία των νεότερων συνδεόταν με το παρελθόν, ενσωματωνόταν στην εθνική ιστορία, υψωνόταν στη σφαίρα της αιωνιότητας. Αυτό εξηγεί και την ιδιαίτερη έκταση που αφιέρωνε ο ρήτορας στην ανάπτυξη του μέρους που αφορούσε στα πολεμικά κατορθώματα των νεκρών που τη μέρα εκείνη τιμούσε η πόλη.

iii) Η δομή και το περιεχόμενο του Επιταφίου του Περικλή

Η διάρθρωση

Η διάρθρωση του Επιταφίου του Περικλή είναι η ακόλουθη:

1. Προοίμιο (Κεφ. 35):

2. Πρώτο μέρος (Κεφ. 36-41): Έπαινος των προγόνων (36, 1- 2)· της σύγχρονης γενιάς (36, 3). Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και των τρόπων που ζει ο Αθηναίος (37-41).

3. Δεύτερο μέρος (Κεφ. 42-43): Έπαινος των νεκρών, προτροπή στους επιζώντες.

4. Τρίτο μέρος (Κεφ. 44-45): Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς, στα παιδιά, τους αδερφούς και τις συζύγους των νεκρών.

5. Επίλογος (46).

Αποκλίσεις από τη συνήθη δομή των επιταφίων

Αν συγκρίνουμε το διάγραμμα αυτό με τη δομή ενός συνηθισμένου επιταφίου, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε τις διαφορές που υπάρχουν: παραλείποντας τις λεπτομέρειες, ο Επιτάφιος του Περικλή διαφοροποιείται βασικά από τους άλλους, καθώς, αντί να του δίνει τη μεγαλύτερη έκταση, προσπερνά με μια σύντομη φράση τον έπαινο του αθηναϊκού παρελθόντος και αναφέρεται συνοπτικά, γενικά και αόριστα στα πολεμικά έργα των νεκρών της χρονιάς. Αντίθετα αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του στην ενότητα που αναφέρεται στο αθηναϊκό πολίτευμα και αναλύει τους λόγους που οδήγησαν την πόλη στο μεγαλείο.

Ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας

Κεντρική ιδέα του λόγου, θα λέγαμε, είναι: από δὲ οἷας ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτά (δηλ. στο μεγαλείο αυτό) και μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο (κεφ. 36), δηλαδή: ποιες αρχές συμπεριφοράς μάς οδήγησαν σ' αυτά τα πολεμικά κατορθώματα, με ποιο πολίτευμα και χάρη σε ποια στοιχεία του χαρακτήρα μας έγιναν αυτά τόσο μεγάλα - αυτά θα αναπτύξω. Το κύριο μέρος του

λόγου λοιπόν είναι ένας εμπνευσμένος ύμνος στα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολεμικά και πνευματικά επιτεύγματα της αθηναϊκής πολιτείας την εποχή που την κατηύθυνε ο Περικλής. Το τι είναι η Αθήνα στην εποχή του και το τι κάθε κράτος όφειλε να είναι μας δίνει ο Θουκυδίδης. Παρουσιάζει την εικόνα του αθηναϊκού πολιτεύματος, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο Περικλής και όπως το αντίκριζε και ο ίδιος, περισσότερο σαν ιδανικό παρά σαν συντελεσμένη πραγματικότητα. Έτσι έχουμε τον ορισμό του βαθύτερου πνεύματος της αθηναϊκής δημοκρατίας, θεωρημένης στο σύνολό της, την εικόνα του πολιτισμού της σ' όλο του το πλάτος και την πληρότητα· μια εικόνα της πόλης γεμάτη από μετρημένη ελευθερία και εσωτερική αξιοπρέπεια.

Η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης

Για να τα εκφράσει όλα αυτά πιο έντονα, ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε την αντίθεση: είτε φανερά είτε με υπονοούμενα αντιπαράθετει στα χαρακτηριστικά της Αθήνας τα αντίστοιχα της μεγάλης αντίπαλης πόλης, της Σπάρτης. Όμως, από ένα σημείο και ύστερα, η αντιπαράθεση αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί, επειδή η Αθήνα παρουσίασε δραστηριότητα σε τομείς που η Σπάρτη ακόμα ούτε τους υποψιαζόταν. Έτσι τελικά η Αθήνα υψώνεται, μοναδική και ασύγκριτη, σε ένα αξεπέραστο μεγαλείο, για το οποίο θα έχουν να λένε οι γενιές που θα έρθουν. Παρακολουθούμε πια τη φιλοτέχνηση του ιδανικού προτύπου του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτη αυτάρκεια και ευδαιμονία.

Ύφος και γλώσσα του Επιταφίου

Για να ντύσει το περιεχόμενο αυτό με την καταλληλότερη καλλιτεχνική μορφή, ο Θουκυδίδης προέκρινε να δώσει μια μεγαλοπρέπεια στον ρυθμό του λόγου. Δεν απευθύνεται μόνο στο μυαλό, αλλά και στην καρδιά ο λόγος του· υπάρχει μια ζεστασιά που πηγάζει και από το ύφος του λόγου αυτού· ένα ύφος δουλεμένο, σε σημείο που καμιά φορά φαίνεται εξεζητημένο, μας κερδίζει όμως καθώς είναι κατάσπαρτο από τόνους ποιητικούς και εκπληκτικές σε δραστικότητα εκφράσεις. Γλώσσα του Επιταφίου είναι αυτή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, η λογοτεχνική αττική διάλεκτος, με ορισμένες ιδιομορφίες.

iv) Η θέση του Επιταφίου μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη

Εισαγωγικά

Όπως ήδη έχουμε πει, σε μια βιαστική θεώρηση η παρουσία του Επιταφίου μέσα στην ιστορία, του Θουκυδίδη δε φαίνεται απαραίτητη· ενώ γραμματολογικά ανήκει στις δημηγορίες, η λειτουργία του μέσα στην Ιστορία είναι διαφορετική από αυτές. Φτάνει να σκεφτούμε ότι, ενώ στα 20 χρόνια πολέμου που περιγράφει ο Θουκυδίδης (431-411 π.Χ.) πολλές φορές οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να τιμήσουν και με επιτάφια ομιλία τους νεκρούς πολύ σημαντικότερων μαχών, τον βλέπουμε να παραθέτει μόνο του Περικλή τον Επιτάφιο, που μάλιστα εκφωνήθηκε πάνω στους τάφους λίγων νεκρών, αυτών που σκοτώθηκαν σε μάχες μικρής σημασίας κατά το πρώτο έτος του πολέμου⁵. Πώς λοιπόν δικαιολογείται η παρουσία του Επιταφίου μέσα στο έργο του ιστορικού; Η εξήγηση της απορίας αυτής είναι διπλή: Θουκυδίδης και Περικλής

α) Ο Θουκυδίδης ανάμεσα σ' όλους τους συγχρόνους του ξεχώρισε τον Περικλή και δέχτηκε ισχυρή επίδραση από την προσωπικότητά του. Κι αυτό, επειδή ο Περικλής επέδειξε σε σπάνιο βαθμό ικανότητα να πείθει και να χειραγωγεί τον λαό, ανιδιοτέλεια, πραγματική αγάπη για την πόλη και ήταν φωτισμένος οπαδός της κοινωνικής και πνευματικής πρωτοπορίας της εποχής του, χωρίς όμως να επιχειρεί προκλητικές και απότομες ανατροπές των θεσμών. Θέλησε λοιπόν να στήσει το μνημείο του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού επιβλητικό, να δείξει όσο γίνεται παραστατικότερα την αρετή του ολοκληρωμένη: και στα έργα και στα λόγια. Για τον σκοπό αυτό αφιέρωσε μεγάλο μέρος του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου της Ιστορίας του στις ενέργειες και στις δημηγορίες του Περικλή. Κυρίως είναι στις δεύτερες που διαφαίνεται η μοναδική προσωπικότητα του πνευματικού ανθρώπου και του πολιτικού που ήταν ο Περικλής. Έτσι καλό είναι ο Επιτάφιος να συσχετίζεται με τις δύο άλλες δημηγορίες (βλ. παρακάτω σελ. 21). Το τμήμα αυτό της συγγραφής του Θουκυδίδη που είναι αφιερωμένο στον Περικλή θα κλείσει με τον περίφημο χαρακτηρισμό του πολιτικού από τον ιστορικό (βλ. παρακάτω σελ. 21). Με τον Επιτάφιο

λοιπόν ο Θουκυδίδης δίνει μια συμπληρωματική απεικόνιση της προσωπικότητας του Περικλή, για να φωτίσει καλύτερα ορισμένες ιδέες που αποτελούσαν την πολιτική φιλοσοφία του. Με τον Επιτάφιο το πορτρέτο ενός φωτισμένου και συστηματικού στις ενέργειες του Περικλή συμπληρώνεται, και παίρνει νέες διαστάσεις η πολιτική που αυτός αντιπροσώπευε.

Θουκυδίδης και Αθήνα

Ο Θουκυδίδης υπήρξε εραστής της Αθήνας. Δε θα καταπιανόταν με την ιστορική συγγραφή, αν δεν πίστευε ότι μ' αυτό τον τρόπο θα πληροφορούσε τους μεταγενέστερους για το πολιτικό και πολιτιστικό θαύμα που συντελέστηκε στην πόλη του. Η πολιτική του σκέψη και η ιστορία του γεννήθηκαν από την αγάπη προς την Αθήνα του Περικλή. Ύστερα από αυτά, πολύ λογικό είναι να θέλησε να δώσει την ιδανική εικόνα της πόλης, πριν αυτή αμαυρωθεί από τις αποτυχίες που τη βρήκαν στον πόλεμο - πρώτη και μεγαλύτερη ο θάνατος του Περικλή. Δεν υπήρχε λοιπόν στιγμή καταλληλότερη από το τέλος του πρώτου χρόνου του πολέμου, όταν η Αθήνα αντιμετώπισε χωρίς δυσκολία τον αντίπαλο συνασπισμό και βγήκε αλώβητη, διατηρώντας όλη τη δύναμη και την ακτινοβολία της, για να ακουστεί το εγκώμιό της.

Έτσι, ενώ ο λόγος αυτός εξωτερικά παρουσιάζεται ως επιτάφιος των νεκρών του 431 π.Χ., στην πραγματικότητα είναι ο επιτάφιος μιας μεγάλης πολιτείας στην πιο κλασική της μορφή. Για τον αναγνώστη που ξέρει την καταστροφή που περίμενε την αθηναϊκή ηγεμονία, αυτή η πραγματικότητα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Και ο Θουκυδίδης έκρινε ότι το καταλληλότερο πρόσωπο, για να εκφωνήσει το μνημειώδες εγκώμιο της αθηναϊκής πολιτείας, ήταν ο δημιουργός της, ο πρώτος άνήρ της ο Περικλής.

Γ' ΠΕΡΙΚΛΗΣ Ο ΞΑΝΘΙΠΠΟΥ

Τα βιογραφικά

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ, στο κεφάλαιο VI 131 της Ιστορίας του, κάνει λόγο για τον γάμο της Αγαρίστης, της θυγατέρας του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, ο οποίος ήταν παππούς του θεμελιωτή της αθηναϊκής δημοκρατίας Κλεισθένη (τέλη 6 π.Χ. αι.). Το όνομά της δόθηκε στην εγγονή της, Αγαρίστη, που την παντρεύτηκε ο Αθηναίος Ξάνθιππος. λοιπόν, «ενώ ήταν έγκυος, είδε όνειρο στον ύπνο της· της φάνηκε δηλαδή πως γέννησε λιοντάρι· κι ύστερ' από λίγες μέρες χάρισε στον Ξάνθιππο αγόρι, τον Περικλή».

Πολιτική σταδιοδρομία

«Λέων» λοιπόν, με τη συμβολική έννοια της λέξης, πριν ακόμη γεννηθεί, επονομάστηκε ο Περικλής - προγνωστικό που επαληθεύτηκε εντυπωσιακά. Γιατί αναδείχτηκε μεγάλος ηγέτης· πρωταγωνίστησε στην πολιτική σκηνή της Αθήνας από το 460 π.Χ. ως τον θάνατό του· είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε ο μόνος που επανεκλεγόταν «στρατηγός» της αθηναϊκής δημοκρατίας συνεχώς για δεκαπέντε χρόνια (443-429 π.Χ.), πράγμα για το οποίο απαιτήθηκε ειδική «συνταγματική» ρύθμιση του θεσμού των στρατηγών. Δικαίωσε αυτή τη μοναδική κυριαρχία του σε μια δημοκρατική πολιτεία, αλλά και στον πρωταγωνιστικό του ρόλο στον ελληνικό κόσμο της εποχής του γενικότερα, αφού:

Το έργο του Περικλή

α) Εδραίωσε την «Αθηναϊκή Συμμαχία» και αύξησε τις εισφορές των συμμάχων, προς όφελος της πόλης του. Ταυτόχρονα επεξέτεινε την επιρροή της Αθήνας, με την ίδρυση νέων αποικιών σε επίκαιρα σημεία,
β) Μεταρρύθμισε ορισμένους θεσμούς της πολιτείας, ώστε το πολίτευμα να πάρει δημοκρατικότερο χαρακτήρα,

γ) Αξιοποίησε την οικονομική ευρωστία της Αθήνας, δημιουργώντας τα περίλαμπρα οικοδομήματα της Ακρόπολης, τα Μακρά τείχη, που ένωναν με ασφάλεια την Αθήνα με το επίνειό της, τον Πειραιά και άλλα μνημειώδη δημόσια έργα.

δ) Συνέβαλε ουσιαστικά στην πνευματική άνθηση της Αθήνας, ώστε να καταστεί η πόλη του «πρυτανεύον της σοφίας» του ελληνικού κόσμου.

ε) Ξεπερνώντας την εποχή του, διακήρυξε την ενότητα του ελληνικού κόσμου και προσπάθησε να κάνει πραγματικότητα την «πανελλήνια ιδέα», με την ειρηνική ρύθμιση των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα

στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Μάλιστα είχε την πρωτοβουλία να ιδρυθεί «πανελλήνια» αποικία στην Κάτω Ιταλία, οι Θούριοι (444 π.Χ.): στην προσπάθειά του αυτή βρήκε συμπαραστάτες τον Πρωταγόρα και τον Ηρόδοτο, που έγιναν πολίτες της νέας πόλης.

Η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας

Με όλ' αυτά δε φαίνεται χαριστική πράξη η απόφαση της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η εποχή της ακμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, και ιδιαίτερα της Αθήνας, ο «χρυσούς αιών», είναι ο «αιώνας του Περικλή». Η πτυχή όμως της λαμπρής σταδιοδρομίας του Περικλή, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον αναγνώστη του Επιταφίου, είναι η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, του ιδεολογικού του κόσμου. Λοιπόν, στη διαμόρφωσή της δε συνέβαλε μονάχα το ανώτερο πνευματικό επίπεδο που εξασφάλιζε στον χαρισματικό Αθηναίο πολίτη η γενικότερη στάθμη της κλασικής Αθήνας, αλλά και η αξιοποίηση της μαθητείας του κοντά σε φημισμένους δασκάλους (όπως ο Αναξαγόρας και, για τη μουσική, ο Δάμων) και των φιλικών του σχέσεων με μεγάλες προσωπικότητες (Πρωταγόρας, Φειδίας, Σοφοκλής, Ηρόδοτος), όπως και της συμβίωσής του με την περίφημη Ασπασία από τη Μίλητο.

Η ρητορική του δεινότητα

Έτσι, στα άλλα ηγετικά του προσόντα: τον σταθερό, αέρας και ευθύ χαρακτήρα, την πολιτική διαίσθηση, την τόλμη του να παίρνει κρίσιμες αποφάσεις και την ευθύνη τους, προστέθηκε η ρητορική δεινότητα, που του απέδωσε τον χαρακτηρισμό «Ολύμπιος», που τον εμφάνιζε ως ένα Δία στον κόσμο των ανθρώπων. Τη δραστικότητα της ρητορικής του, που ήταν αποτέλεσμα της ενίσχυσης των φυσικών του χαρισμάτων από τη διδασκαλία των σοφιστών, μπορούμε να την αντιληφτούμε τόσο από τα όσα η παράδοση μας διέσωσε για την εντύπωση που είχε κάνει ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε στα 438 π.Χ. για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου, όσο και από τις τρεις δημηγορίες που καταχώρισε στην Ιστορία του ο Θουκυδίδης: αυτήν που εκφώνησε για να πείσει τους Αθηναίους να μην υποχωρήσουν στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων, αλλά να υπερασπιστούν την ηγεμονική τους θέση στην Ελλάδα (βιβλίο Α, κεφ. 140-144), τον Επιτάφιο που θα μελετήσουμε και το «κύκνειο άσμα» του, τη δημηγορία που εκφώνησε για να κρατήσει υψηλό το φρόνημα των Αθηναίων, μετά τις πρώτες δοκιμασίες του πολέμου (βιβλίο Β, κεφ. 60-64).

Το πορτρέτο του Περικλή

Για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή παρουσίαση της προσωπικότητας του Περικλή, παραθέτουμε το αριστουργηματικό πορτρέτο του, όπως το φιλοτέχνησε ο Θουκυδίδης (βιβλίο Β, κεφ. 65). «Ο Περικλής όσο καιρό κυβέρνησε την πόλη σε περίοδο ειρήνης, τη διοικούσε με σύνεση και την κράτησε μακριά από κλυδωνισμούς· η Αθήνα στις μέρες του έφτασε στο αποκορύφωμα της δύναμής της. Και όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος, αποδείχτηκε ότι αυτός και γι' αυτή την περίπτωση είχε προβλέψει και υπολογίσει ορθά τη δύναμη της πόλης... Ο Περικλής, διαθέτοντας την επιβολή που αντλούσε από το κύρος του και την πνευματική του υπεροχή και επειδή είχε αποδειχτεί αναμφισβήτητα εντελώς αδωροδόκητος, κρατούσε χωρίς καταναγκασμό τον λαό στην εξουσία του· δεν ήταν το πλήθος που του επέβαλε τις αποφάσεις, αλλά περισσότερο αυτός το καθοδηγούσε. Και αυτό, γιατί η πολιτική του δύναμη δεν προερχόταν από άπρεπες πηγές, ώστε να νιώθει την ανάγκη να τους μιλά κολακευτικά, αλλά το κύρος του του έδινε τη δυνατότητα να λέει σε ορισμένα θέματα τα αντίθετα, ώστε να προκαλεί την οργή τους. Έτσι, όποτε αντιλαμβανόταν ότι από υπερβολική αλαζονία που δεν ταίριαζε στην περίπτωση έδειχναν θρασύτητα, με τις δημηγορίες του τους τιθάσενε ώστε να φοβηθούν. Κι όταν πάλι τους έπιανε παράλογος φόβος, αναστήλωνε ξανά το ηθικό τους. Λοιπόν, το όνομα του πολитеύματος ήταν βέβαια δημοκρατία, όμως την εξουσία στην πραγματικότητα ασκούσε ο πιο άξιος πολίτης».

Δ' ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ

Οι δύο αντίθετες απόψεις

Ίσως το πιο πολυσυζητημένο πρόβλημα, απ' όσα παρουσίασε ο Επιτάφιος που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς των μαχών του 431 π.Χ., είναι η πατρότητά του. Δηλαδή ήδη από την αρχαιότητα διατυπώθηκαν δύο αντίθετες απόψεις, για καθεμιά απ' τις οποίες οι υποστηρικτές τους επιστράτευαν ποικίλα επιχειρήματα, ώστε να επιβάλουν αυτήν που ασπάζονται. Συγκεκριμένα, έχουμε την άποψη εκείνων που θεωρούν τον Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα του λόγου και την αναφορά του ονόματος του Περικλή απλώς συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές του ιδέες με τον δικό του τρόπο· και την αντίθετη άποψη, όσων νομίζουν ότι ο Θουκυδίδης υπήρξε ο στενογράφος μιας δημηγορίας που στο σύνολό της μας τη διέσωσε, όπως την απήγγειλε ο μεγάλος Αθηναίος πολιτικός.

Η συμβιβαστική άποψη

Όμως, από τα όσα ήδη έχουν εκτεθεί στις προηγούμενες σελίδες, φαίνεται ότι η σημασία που δόθηκε στο θέμα αυτό είναι υπερβολική και πρέπει να υποβαθμιστεί. Η προσεκτικότερη μελέτη δείχνει ότι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια είναι η συμβιβαστική άποψη ότι: α) ήταν δυνατό ο Περικλής να εκφωνήσει μια επιταφια ομιλία παρόμοια με αυτή που μας σώθηκε - τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα διανοήματα - χωρίς την παρέμβαση του Θουκυδίδα ή, β) ότι ο Θουκυδίδης, αν η πόλη τού είχε αναθέσει το τιμητικό αυτό χρέος, θα μπορούσε να πλάσει ένα ρητορικό κείμενο με περιεχόμενο το ίδιο βαθύ, πλούσιο και πρωτότυπο, χωρίς να έχει ακούσει τον λόγο του Περικλή ή να είχε συμβουλευτεί τις σημειώσεις του. Γιατί στην περίπτωση του Επιταφίου έχουμε τη σπάνια αλλά ιδιαίτερα ευτυχισμένη σύμπτωση δύο μεγάλων προσωπικοτήτων, που έχουν την ικανότητα να εισχωρούν στη βαθύτερη ουσία των θεσμών, των καταστάσεων, τος γεγονότων και των ανθρώπων και που η ψυχή και των δύο φωτίζεται από τη λάμψη του ίδιου ανώτερου ιδανικού, θερμαίνεται από την ίδια αγάπη: στην περίπτωση του Θουκυδίδα και του Περικλή, πλούτος που γέμιζε την ψυχή και των δυο ήταν η αγάπη για το μεγαλείο στο οποίο έφτασε η δημοκρατική Αθήνα. Κοινή επιθυμία τους ήταν να διασωθεί για τις μελλούμενες γενιές το ιδανικό της αθηναϊκής δημοκρατίας σαν καταστατικός χάρτης του καλύτερου πολιτεύματος και να υμνηθεί η Αθήνα του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που στάθηκε η αρχή του τέλους, ένα γεγονός που καμιά πολιτική διορατικότητα δεν μπορούσε να προβλέψει: ο λοιμός, του 430 π.Χ.

Τελικές διαπιστώσεις

Αν αυτή η άποψη σχετικά με την πατρότητα του Επιταφίου είναι η ορθότερη, δεν έχει πια μεγάλη σημασία για την κατανόηση του λόγου η προσπάθεια να εξακριβωθεί σε κάθε περίπτωση τι ανήκει στον πραγματικό λόγο που εκφώνησε το φθινόπωρο του 431 π.Χ. ο Περικλής και τι στην επεξεργασία, στην οποία τον υπέβαλε ο Θουκυδίδης. Μάλιστα πολύ θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ιδιότυπη αυτή μέθοδο συνεργασίας για τη δημιουργία του Επιταφίου η εξέταση της θέσης που έχουν μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδα οι δημηγορίες, πράγμα που ήδη έχουμε επιχειρήσει παραπάνω. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία και είναι αναμφισβήτητο, είναι το ότι ο Επιτάφιος που έχουμε μπροστά μας είναι αντάξιος της πνευματικής προσωπικότητας και του Θουκυδίδα και του Περικλή. Συμβάλλει στη θετική αποτίμηση και των δύο, χωρίς, αντίθετα, να δίνει αφορμή να υποτιμηθεί με όποιο τρόπο είτε ο ιστορικός είτε ο πολιτικός.